

УДК 412.5+413.233

МЕХАНІЗМИ МОВНОЇ МАНІФЕСТАЦІЇ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ У ТЕКСТАХ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Макеєва Л.М.

Однією з найактуальніших і водночас найскладніших проблем, що потребують старанного дослідження значного матеріалу, є проблема лексико-фразеологічного варіювання у спеціальній літературі.

Пошуки критеріїв для опису значення слів приводять лінгвістів до аналізу сполучуваності досліджуваних мовних одиниць. Вивчення лексико-семантичного варіювання слова, розпочате В.В. Виноградовим, ґрунтується на протиставленні слова лексеми як одиниці системи реалізованому слову – слововживанню і виходить з розмежування ним мови як системи засобів і мовлення як реальної комунікативної діяльності. Матеріальною умовою реалізації значення в мовленні є контекст, який визначається мовознавцями по-різному.

У лінгвістиці існує ряд дефініцій поняття “текст” та “контекст”, які групуються на різних підходах до даного поняття. Так, поняття тексту, яке включає до себе утворення від речення, або кількох речень до багато сторінкових фрагментів, утворює єдине ціле з поняттям “контексту” як умови (або об’єднання умов), надавая однозначність комунікації [1].

Контекст у такій інтерпретації розуміється не як мовні та позамовні напашарування на семантику словникових одиниць, що висвітлюють при функціонуванні останніх у мові, але як поважна складова частина цієї семантики.

А.Ф. Зинов’єва розуміє під контекстом, з одного боку сукупність комунікативно-ситуативних факторів, а з другого – вербальне оточення актуалізуючихся у тексті мовних форм в межах їх безпосередніх семантичних відношень, висуває гіпотезу, що комунікативно-мовний контекст відображає семантичну взаємодію мовних форм у межах конкретного мовного жанру [2].

Отже терміном “контекст” інтерпретується широкій діапазон понять, зв’язаний з його функціями – лінгвістичної та екстралінгвістичної.

Контекст аналізувався з точки зору протилежності – “макроконтекст”, визначений межами абзаца, та “мікроконтекст”, обмежений тільки одним реченням а однією з форм мікроконтексту є “експліцитне мовне вказання на можливість зуміснення різних значень слова” [3].

Іншим критерієм, який полягає в основі аналізу контекста, є зв’язаність компонентів слів у словосполученні, і у цьому випадку контекст детермінується залежно від ступеня стійкості – як свободний та зв’язаний, фразеологічний, під яким мається на увазі фактичне оточення фразеологічної одиниці, виявляючи її зміст.

З нашої точки зору, теорія контексту Н.Н. Амосової є, з одного боку, більш широкою, ніж в А.В. Куніна (оскільки розглянуто чотири типи контексту), але, з іншого

боку, більш конкретної з семантичної точки зору або дає змогу з'ясувати, який тип контексту, які умови функціонування лексичної одиниці сприяють її переосмисленню та семантичній монолітності – властивості фразеологічної одиниці.

Оскільки межі контексту та його специфіка визначаються завданням і метою дослідження, у даній роботі контекст розуміється у тому плані, в якому він визначається в лексикології, тобто найближче і необхідне оточення слова, що дає змогу виявити його сполучувані потенції, реалізовані в синтагматичних моделях. З проблемою контексту нерозривно зв'язана проблема розрізнення словникового та контекстуального значення слів.

У лінгвістичній термінології вони зазначаються як "узуальні" та "оказіональні", тоді як існує точка зору, детермінуюча okazіональне значення ширше, ніж поняття контекстуально обумовлене.

Ми приєднуємося у даному питанні до точки зору на вказану проблему Л.С. Бархударова, який розуміє під контекстуальним значенням не реалізоване в контексті одне зі словникових, тобто регулярно закріплених у системі мови за даною багатозначною лексичною одиницею значень, а таке, що виникає лише в певному контексті і зумовлене ним. Критерієм розмежування словникових і контекстуальних значень є факт входження даного значення полісемантичного слова в тлумачний або двомовний словник.

Отже, строга контекстуальна зумовленість визначає зв'язаність значення, однак будь-яке із словникових значень, реалізованих у тексті, також вимагає певного контексту, конкретних умов для своєї реалізації, і межа між ними лежить у ступені стійкості контексту, взаємному зв'язку між значенням і сполучуваням зі словом-вказівним мінімумом, тобто з обов'язковим оточенням.

Слід зазначити умовність вживання поняття "вільне значення", оскільки, як відомо, "будь-яке сполучення слів дає не суму смислів, а нові смисли" [8], воно вжите, щоб диференціювати ступінь "сміслового прирощення до цілого, що виникає за рахунок взаємодії значень, актуалізованих стосовно до позначуваних у конструкції реалій та їх зв'язків" [9, с.253].

Ідеї О.М. Пешковського [10, с.16] про те, що форма іменника означає предмет, форма прикметника і дієслова – ознаку, пов'язані з уявленням про те, що "значення всього словосполучення може бути визначене так: такий-то предмет продукує таку-то ознаку" [11, с.2-3].

Ці положення співвідносяться з уявленням про семантику слова як про складний комплекс смислових компонентів, які потім реалізуються в синтаксичному плані мови через сполучуваність. Залежний елемент словосполучення можна розглядати як реалізацію семантичного компонента визначуваного слова.

Проаналізувавши сукупність текстового матеріалу обсягом 20 тисяч слововживань, в якому вживаються вибрані для дослідження слова, і дослідивши їх дистрибуцію, можна потім вивести більш вагомий семантичний компонент, що виявляє значущий для аналізованого слова аспект значеннєвого змісту. Взаємодія значень компонентів одне з одним і зі значенням всього словосполучення припускає врахування співвіднесеності слова і словосполучення, тобто ступінь їх семантичної спаяності, взаємозалежності, виявлення якої припускає в свою чергу синтез двох рівнів семантичного аналізу – лінгвістичного й екстралінгвістичного, висуває три критерії семантичної спаяності компонентів словосполучення, зв'язані з трьома її різновидами:

а) критерій структурно-семантичної зумовленості компонентів словосполучення, який проявляється в певній контекстуальній зумовленості значень компонентів;

б) критерій структурної розкладності, зв'язаний з обмеженою можливістю узуальних структурних змін;

в) критерій референтної мотивованості, що проявляється в характері співвідношення словосполучення з дійсністю.

Застосовуючи дані положення до аналізованого матеріалу, дієслівних словосполучень, аналізовані словосполучення можна віднести до семантично спаяних, оскільки вони служать мінімальним контекстом, у межах якого реалізується значення одного з компонентів [13].

Значення не обумовлені в межах словосполучення, бо вони однозначні в межах даної підмови тому сполучення "Auxin was applied in fruit thinning" або..."was applied in growing shoot" [14] має нульову семантичну спаяність з точки зору обумовленості іменного компонента і в той же час має семантичну спаяність з точки зору дієслівного компонента, бо сполучуваність одиниці "apply" і в моделі N+V і M+N з іменниками-термінами зумовлює реалізацію його значення "застосовувати" в першому випадку і значення „наносити” – в другому (всі інші значення елімінуються в цих сполученнях). Отже, дієслово "apply" за своїми дистрибутивними властивостями належить до дієслів „спрямованої дії” [13] і, таким чином, характеризується сполучуваністю з синтаксичними елементами, що перебувають у залежній від нього позиції. В аналізованих моделях роль обов'язкового оточення виконують спеціальні слова, вступаючи в контакт з якими, дієслово утворює невірні словосполучення, що мають такі характеристики:

а) порушення правил формальної граматичної сполучуваності: вектор синтаксичної залежності спрямований у протилежний – від іменника до дієслова, тобто очевидна комплетивна залежність;

б) зв'язок семантичної контекстуальної детермінації зі спеціалізованим оточенням;

в) нульову семантичну спаяність з точки зору іменного компонента;

г) семантичну спаяність з точки зору дієслівного компонента.

Таким чином, строга контекстуальна обумовленість наперед визначає зв'язаність значення. Будь-яке із словникових значень, реалізованих у тексті, вимагає певного контексту, конкретних умов для своєї реалізації і межі між значенням та сполучуваністю зі словом вказівним мінімумом. Як видно з викладеного вище, для визначення ступеня фразеологічності існує ряд внутрішньомовних показників, хоча, на нашу думку, не менший інтерес являють умови функціонування, що породжують той чи інший тип сполучень як вільних, так і зв'язаних.

Досить цікава точка зору Я. Балажа, котрий вважає, що відмінності між сигніфікативною цінністю вільних словосполучень і стійких викликане тенденцією лексикалізації, яку слід чітко відмежовувати від синтагматизації, під якою автор розуміє взаємне доповнення функцій групи мовних знаків [16]. При синтагматизації компоненти зберігають відносну самостійність і тому кожен з них здатний, не міняючи своєї комунікативної цінності, вказувати на той же ситуації і самостійно, тобто вони, кожен зокрема, відносні до свого ситуації: в даному разі ми маємо справу з вільним словосполученням. При лексикалізації два мовних знаки ("а" і "в") у своїй комунікативній цінності спільно вказують на будь-який ситуації (об'єкт, що визначається даною ситуацією).

Незважаючи на правомірність положень даної теорії, яка аналізує явища вільних і зв'язаних сполучень крізь призму знакової теорії, для нашого дослідження, виконаного в руслі лексичної семантики, вона не є орієнтиром, бо не відповідає на запитання, які саме компоненти і чому в одних випадках зберігають самостійність, а в інших – втрачають її. З другого боку, поняття „свободи” протиставляється поняттю зв'язаності, фіксованості, ідіоматичності складних утворень. Всі ці параметри властиві фразеологічній одиниці, тобто словосполученню, в якому семантична монолітність (цілісність номінації переважає) домінує над структурною роздільністю елементів, що його складають.

Але в реальній мові між вільними словосполученнями і фразеологізмами немає різкої межі, внаслідок чого при аналізі семантичної структурної одиниці на передній план висувається вивчення на компонентному рівні ступеня семантичної монолітності, зв'язаного зі ступенем переосмислення семантичного результату сполучуваності, яким є сполучення. Тому в роботі прийнята точка зору В.Н. Телія, котра трактує „зв'язане значення як особливу категорію, особливий структурно-семантичний тип лексичного значення”, при цьому „відмінності між ними та вільними значеннями слів коріняться не стільки в тому, що вони означають... і як пристосований тип їхньої семантики до позначення елементів зовнішнього і внутрішнього світу людини, скільки в самій мовній техніці позначення, яка характерна для непрямой номінації” [9, с.254].

Оскільки при аналізі семантичної структури одиниці на передній план висувається вивчення на компонентному рівні ступеня семантичної монолітності, що в свою чергу зв'язаний зі ступенем переосмислення семантичного результату сполучуваності, яким є словосполучення, ступінь монолітності фіксується нами семним аналізом структури інтенціоналу та імплікаціоналу, переаранжуванням сем у цих частинах структури сигніфікативного значення. Спаяність словосполучення або його вільність зумовлюється ступенем того, наскільки піддається перебудові семантична структура сполучуваних одиниць у процесі комбінаторики смислів.

Вільні словосполучення демонструють слабку спаяність. Вони нічого не набувають із зони імплікаціоналу в процесі складання смислів. Інтенціонал формується за способом відбору до нього найбільш сутнісних понятійних ознак і значень сполучуваних вихідних одиниць [15, p.236]: *cash flows depend on how well the final product was received* [18]. Якщо семантична структура піддається докорінній перебудові, тобто в структурі інтенціоналу значення, отриманій в результаті сполучуваності, фіксуються семи, що раніше не входили до інтенціоналів вихідних одиниць, – такі семи є ніби набутими номінативною одиницею на стадії складання смислів – таке сполучення буде спаяним, стійким, на лексичному рівні структурний тип його – фразеологічний. Якщо ж інтенціонал значення – семантичного результату – формується лише за способом переаранжування, а не заміни, то таке словосполучення має бути віднесене до тих, ступінь спаяності яких менший, воно прозоро мотивоване, значення семантичного результату сполучуваності легше виводиться із значень його компонентів. Таке сполучення віднесемо до напівстійких словосполучень.

Так, при аналізі дієслова "reduce" в біологічних, хімічних, географічних, математичних і економічних текстах ми керувалися даними за семою “зміна з відтінком мінімалізації”, що припускає кількісні зміни: “chlormequat application reduced APS” [12, p.298]. Якщо проаналізувати смислову структуру дієслова та особливості, характерні для кожного з його значень, можна побачити, що в лексико-семантичному варіанті "відновлювати" об'єкт, включений у смислову структуру дієслова, має ознаку, що вказує

на його лексико-семантичний розряд і семантичний тип: “to correct by bringing displaced or broken parts into (initial) state” – компонент “parts” вказує на лексико-граматичний розряд об'єкта: іменник конкретної семантики, що означає неістоту. Щось таке, що має структуру, яку можна розчленувати, а потім повернути у вихідну позицію. У спеціальному лексико-семантичному варіанті появляється ознака “повернення у вихідну позицію”, якої немає в загальному значенні, при збереженні ознаки неістот, оскільки нею стають хімічні речовини, що мають, окрім ознаки членування, специфічні властивості -вступати в реакцію: 2) “Oxygen was reduced by this procedure” [20]. Отже, інтенціонал розширюється за рахунок нової ознаки: взаємодія з реагентами, а ознака “кількісні зміни” повністю витісняється з нього. Тобто, якщо в першому прикладі ми можемо назвати словосполучення вільним, то в другому, де в інтенціоналі значення зберігається тільки ознака “зміна”, а сема “мінімізація кількості” замінюється “якісними змінами”, тип словосполучення термінується нами як напівстійкий. За характером появи в мові такі словосполучення трактуються як первісне вільні номінуючі комплекси, що піддаються відбірковій та закріплюючій дії узусу і являють собою цілісні номінації розгорнутого типу з постійним складом компонентів.

В математичних та економічних текстах сема якісних змін, яка присутня у спеціальному значенні, утвореному від похідного, доповнюється відтінком каузативності:

1 *Equation (4.1) reduces to (4.5) again* [16].

2. *We reduce this problem to the condition of regularity* [17], а також ознакою цілеспрямованості та усвідомленості (*bring to a systematic form or character*).

Повертаючись до прикладу з дієсловом “apply”, ми можемо віднести словосполучення “to apply auxin” до невільних словосполучень, оскільки ознака “наносити” не входила в інтенціонал значення дієслова, а появилася в ньому тільки при сполученні з іменником, що означає рідку речовину.

Отже, формування розвитку типів словосполучень іде від вільного через узуальне, традиційне до фразеологічного. Ці типи відрізняються ступенем спаяності. Спаяність на семантичному рівні може бути непрямо встановлена методом компонентного аналізу семантичної структури, тобто аналізом лексичного значення.

1) При вільному словосполученні інтенціонал значення формується висуненням в загальний інтенціонал потрібних понятійних ознак. Цей спосіб складання смислів супроводжується переаранжуванням понятійних ознак у семантичній структурі:

Atat holds the bonds until they mature. The evolutionary changes have increased the importance of financial management [15, p.295].

2) А при формуванні нестійких словосполучень можливий деякий дуже незначний перехід певних понятійних ознак з інтенціоналу в імплікаціонал або навпаки; але, загалом, цілісність сполучуваних смислів повнозначних одиниць залишається незмінною, що завжди відмічалось при аналізі таких формувань тим, що значення семантичного результату сполучуваності може бути легко виведене із значень його сполучуваних компонентів: *Chlormequat application reduced APS. Alkaline hydrolysis released some-C-ABA* [12, p.230].

3) При інтеграції смислів в умовах фразеологічного словосполучення інтенціонал значення семантичного результату – складної номінативної одиниці незначно співпадає за складом з інтенціоналами значення вихідних сполучуваних одиниць, окрім того, до нього входять такі понятійні ознаки, які не входили в інтенціонал значення одиниць

раніше, тобто такі понятійні ознаки, які є набутими в процесі інтеграції смислів у нову якість. Ці понятійні ознаки витісняють з інтенціоналу в імплікаціонал ознаки (семи), що раніше входили в інтенціонал, формуючи у такий спосіб якісно новий інтенціонал значення: *Oxygen was reduced by this procedure. The long-term debt bears interest at a rate of 9 percent ... The solution (4/1) reaches both asymptotes in a finite value* [12, p.318].

Так, у дієслові “reduce” витісняється ознака, що є в його основному ЛСВ – „зміна з відтінком мінімалізації”, і з'являється ознака „повернення у вихідний стан” – відновлення.

Інтенціонал розширюється за рахунок нової ознаки.

З інтенціоналу дієслова “reach” витісняється ознака кількісних змін, яка переходить в імплікаціонал і замінюється ознакою інтелектуальної дії – відповідності між математичними величинами.

Що ж до дієслова “bear”, то у сполученні “bear interest” – приносити прибуток – ми можемо говорити про зміну функції даного дієслова, яке зазвичай асоціювалося з іншим процесом. Вживання його в сполученні з даним іменником, що має спеціальне значення в підмові економіки, призвело фактично до порушення його звичайного мотивування, і воно набуло значення, що семантичне диференційоване в даному контексті, а також є результатом розширення семантичних меж слова за рахунок розвитку його внутрішніх смислових можливостей.

Як показує досліджений матеріал, непрямо-похідний спосіб семантичної структуризації дієслівних одиниць в умовах зв'язаного значення обумовлює і закономірності його вживання – вибір і комбінацію з тими словами, які виступають як опорні найменування і через які, тобто непрямо, та чи інша лексична одиниця співвідноситься з зовнішнім світом.

Гарантією правильного сприйняття зв'язаного значення є його поєднання з “несполучуваним” за своїм значенням ключовим словом. Цей логічний дисонанс ніби сигналізує про те, що один з компонентів сполучення вживається у вторинній для нього функції, тобто саме через синтагматичні зв'язки слів проявляється можливість виявлення нових семантичних значущостей в лінійному ряду, не передбачених узувальним контекстом слів.

Новий смисл властивий обом членам словосполучення. Дане явище відзначене певною закономірністю, а саме: ступінь семантичної спаяності словосполучення залежить від асоціативних зв'язків між смислами сполучуваних членів. Чим віддаленіші асоціативні зв'язки від сполучення в парадигматиці, тим більша семантична спаяність словосполучення.

Відбувається міграція з ряду вільних лексичних сполучень у зв'язані, що характеризуються високим ступенем семантичної спаяності і розчленованою номінацією. Розглянуте явище вказує на статус зв'язаного значення в лексико-семантичній системі мови і зумовлює його необхідність для мови: поповнення засобів найменування, яких не вистачає в мові. Одним з його аспектів є створення мовою особливого пласта лексики, що бере участь у номінації предметної і непередметної (ознакової) дійсності, зв'язаної з фаховим освоєнням світу людиною, – термінологічної лексики.

Список літератури

1. Колшанский Г.В.. Контекстная семантика, – М., 1980, – С.39.
2. Зиновьева А.Ф. //Контекстная семантизация лингвистических единиц. – М., 1984: – С.31-32.
3. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М., 1965. – С.127.
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л., 1963.
5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М., 1972. – С.288.
6. Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960. – С.84.
7. Бархударов Л.С. Контекстуальное значение слова и перевод. – М., 1984. – С.3-12.
8. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Известия АН СССР отдел общественных наук. – Прим. 1. – М., 1931. – С.81-105.
9. Телия В.Н. Семантика связанных значений слов и их сочетаемости // Аспекты семантических исследований. – М., 1980.
10. Пешковский А.М. Школьная и научная грамматика. – Берлин, 1922.
11. Вайнер Л.Р. Опыт исследования семантической спаянности словосочетания. – Минск, 1972. – С. 6-7.
12. Symposium on Plant Growth Regulations. – New York, 1982. – № 1.
13. Почепцов Г.Г. О принципах синтаксической классификации глаголов // филологические науки. – М., 1963. – № 3. – С. 68.
14. Балаж Я. Синтагматизация и лексиколизация // Лексикология и лексикография. – М., 1972. – С. 45-46.
15. Eugene F. Brigham. Знач. праця. – С. 295.
16. Lloyd N.C. The Number of Limit Cycles of Certain Polynomial Differential equations. – N.Y., 1984. – P. 217.
17. Loiske Brange. Some Hilbert Spaces of analytic Functions // Journal of Mathematical analyses and applications. – Purdue, 1965. – P. 149.

Поступила до редакції 12.04.2006 р.